

Az indogermán hangtan mai állásáról.

(Bemutatva az 1893. jan. 23-iki akadémiai ülésen.)

II.

A liquidák és nasalisok.

Valamint az újabb nyelvtudomány — elfogadva a phonetika eredményeit — a vocalisok sonantikus (szótagképző) functiója mellett consonantikus szereplésükre is ügyet vetett s most már nemcsak sonantikus *i*-ről és *u*-ról, hanem «*i* consonans»-ról és «*u* consonans»-ról is beszél: úgy ezt a megkülönböztetést alkalmazta a hangok egy mások csoportjára, a liquidákra és nasalisokra is. Míg a régi elmélet e hangokat csak consonans-szerepükben ismerte, addig ma már általánosan ismeretes (ha nem is általánosan elfogadott) az a felfogás, mely az *idg. ősnyelvnek* nemcsak consonantikus, hanem sonantikus liquidákat és nasalisokat is tulajdonít.

A phonetika tanúsága szerint a liquidák és nasalisok akkor szoktak szótagképző szerepet ölni, mikor az illető szótag vocalisa hangsúlytalan volta következtében elveszett. Hogy a hangsúlytalanság a liquidát vagy nasalist tartalmazó szótagnak bizonyos gyöngülését idézi elő, azt — mint erre legújabbán Bechtel utalt (*Hauptprobleme* 98. 119. l.) — már 1844-ben észrevette Holtzmann, 1845-ben pedig Benfey, sőt az utóbbi már jóval előbb (1837) is kimondotta volt, hogy a szanszkrit nyelv *r* vocalisának functio tekintetében megfelelnek a görög $\rho\alpha$, $\rho\sigma$ hangcsoportok. Később azonban Benfey ismét megmásította nézetét, a melylyel már közel járt ahhoz a magyarázathoz, a melyet a tudomány 40 évvel később kifejtett. — 1846-ban Loebe szól az *r*-nek vocalikus természetéről, mely főkép a szanszkritban nyilvánul, de még a gótban is felismerhető. Később (1850) Miklosich fejti ki azt a nézetet, hogy az ósláv *rŭ*, *rĭ*, *lŭ*, *lĭ* voltaképen az *r*- és *l*-vocalisok jelölései, hivatkozik az ind *r* analogiájára, 1875-ben pedig egyenesen kimondja, hogy a cseh, tót és szlovén nyelvek szótagképző *r*-je az ind *r*-hanggal együtt egy ősnyelvi vocalikus *r*-ből eredt, a mely egy fokon állt az *i* és *u* hangokkal. Két évvel később azon-

ban ismét eláll e véleményről s annak a meggyőződésnek ad kifejezést, hogy az említett szláv és ind hangok nem függnek össze egymással, — sajátos irónia, jegyzi meg jól Bechtel (id. h. 121. l.), hogy Miklosich ép akkor mond le e nézetről, midőn az ősnyelvi szótagképző liquidák és nasalisok kérdése napirendre került!

A germán ősnyelvnek először Amelung tulajdonított szótagképző liquidákat és nasalisokat; ő itt is elemlátásának adta tanújelét, midőn e hangokat eredetileg hangsúlytalan szótagokban keletkeztette (v. ö. Paul *Beiträge* VI, 108.). — Ebben a kérdésben is hathatósan előmozdítja a kutatást Verner többször említett felfedezése. Gyakran reá hivatkozik már Osthoff egy tanulmányában (*Zur Frage des Ursprungs der german. N-Deklination*, Paul-Braune-féle *Beiträge*, III. [1876.], 1. s. k. l.), a melyben a szkr. *r*-vocalissal egy sorba állítja a görög *pa* és gót *ru* hangkapcsolatokat. E tant azután a nasalisokra alkalmazva teljesen kifejti Brugmann (*Nasalis sonans in der idg. Grundsprache* cz. dolgozatában, Curtius-féle *Studien* IX, 287.). Ő a hangsúlytalan szótagokban lévő ind a és gör. *a*-val (a miket már Benfey párhuzamba állított) egy sorba teszi a gót *um*, *un*, lat. *em*, *en*, litv. *im*, *in* és őszl. *g* hangcsoportokat s mindezeket ősnyelvi szótagképző nasalisból származtatja, vagy, úgymond, «legalább oly alakból, melyben a tőhangzó a hangnak minimumára volt redukálva» (324. l.). Ugyanott Osthoff fejtegetéseire s az ily alakoknak, mint: ói. *pitr*-, gör. *πατρα*-, g. *fadru*-, azonosítására támaszkodva valószínűnek mondja, hogy meg volt az alapnyelvben a szótagképző *r*, általánosabban: «ősnyelvi *liquida sonans*» is.

A főokok, melyek Brugmann elmléletének kifejtésére vezettek (v. ö. *Morph. Unters.* II, 157), a következők: 1. Az úgynevezett thematikus ragozásban az *e—o* «themavocalis» a mássalhangzón végződő gyökér és a massalhangzón kezdődő rag egyedüli összekötő kapcsa. Az athematikus ragozásnál már most, melynek jellemző vonása ép ama vocalis hiánya, a gyökér végmássalhangzójának a rag kezdő-mássalhangzójával közvetlenül érintkeznie kellett s ha az utóbbi liquida vagy nasalis volt, ennek szótagképzővé kellett válnia (pl. acc. *pod-m helyett *podm). 2. Az idg. ősnyelv egy régi korszakában a tőszótagbeli *ei* vagy *eu*, ha a szótag elvesztette hangsúlyát, *i*-vé, illetőleg *u*-vá gyengült (v. ö. gör. *λείπω*: *ἐλεῖπον*, *φεύγω*: *ἔφυγον*). Ennek megfelelőleg a nasalist vagy liquidát tartalmazó szótagok hangsúlytalanság esetén szintén elvesztették vocalisukat s így a nasalisnak, illetőleg liquidának szótagképzővé, sonanssá kellett válnia. Az árja nyelvágban ily esetben még egész szabályszerűen feltűnik az *er* hangcsoportból gyengült *r*-vocalis. 3. Az idg. nyelvágak közül háromban, az árjában, görögben és germánban a hangsúlytalan nasalisos

szótagok sajátos változásokat tüntetnek fel, a mi arra mutat, hogy ezeknek már az ősnyelvben afficiálva kellett lenniök.

A sonantikus nasalisok és liquidák emez elmélete idővel mindinkább kifejlődött s részleteződött, elannyira, hogy ez elmélet hívei ma már nemcsak rövid szótagképző nasalisokat (m, n) és liquidákat (l, r), hanem a megfelelő hosszú hangokat is, és nemcsak hangsúlytalanokat, hanem hangsúlyosokat (m', n', r', l') is tételeznek föl.

Mellözve itt ama hosszú hangokat, a melyeknek egykori létezéséhez is szó fér, de a melyeknek nem kevésbé kétséges az egyes nyelvekben való tovább fejlődése is, és mellözve némely kevésbé fontos részletet (e hangoknak i előtt, meg hangsúlyos állapotban való fejlődését), ezúttal a szótagképző nasalisok és liquidák elméletének csak két főpontját akarjuk szemügyre venni: azt, hogy miképen fejlődtek e hangok, mikor ősnyelvi *explosivák*, nasalisok és liquidák előtt állottak, és azt, hogy hogy változtak el, midőn sonansok elé kerültek.

1. Az idg. ősnyelvi n hang *explosivák*, nasalisok vagy liquidák előtt állva ekkép fejlődött tovább az egyes idg. nyelvekben: árja *a*, örm. *an*, gör. *a*, ital. *en*, ős-ír *en*, germ. *un*, balti *in*, szláv *ę*. A labialis m , palatalis η és velaris η hangok fejlődése evvel analog volt. Pl. az idg. *men-* 'gondolni' gyökér part. pass.-töve *mētó: ói. *matá-*, gör. *αἰτό-μαρος*, l. *com-mentus*, óír *dér-met*, g. *munda-*, litv. *miūtas*, ószl. *mētū*. — Idg. *kntóm 'száz': ói. *qatám*, gör. *ἑκατόν*, l. *centum*, óír *cēt*, g. *hund*, litv. *szimtas*. (l. Brugmann I, 193.)

A liquidák közül az idg. r ekkép fejlődik az egyes nyelvekben: ói. r , örm. pa , ap , gör. or , kelta ri , germ. ru , ur , balti ir , ószl. ri . Egész mefelelő volt az idg. l fejlődése. Pl. az idg. *mer-* 'meghalni' gyökér hangsúlytalan formája, *mṛ-*, van meg ezekben a névszói alakokban: ói. *mṛtiṣ* 'halál', *mṛtás* 'halott', l. *mors*, ófn. *mord* (későbbi u : o -változással), litv. *mirtis*. — Idg. *ulqos 'farkas': ói. *vṛkas*, g. *wulfs*, litv. *vitkas*, ószl. *vlükū*. (Brugmann I, 229.)

2. Midőn a sonantikus nasalisok és liquidák ugyancsak sonanshangok előtt állottak, a két sonans között egy mefelelő *consonantikus átmeneti* hang ejtődött: a nasalisoknál m vagy n , a liquidáknál r vagy l (az egész hangkapcsolat tehát: mm + son., nr + son., stb.). Ily körülmények közt azután a sonantikus n ekkép fejlődik az egyes nyelvekben: árja *an*, örm. *an*, gör. *av*, ital. *en*, ős-ír *an*, germ. *un*, balti *in*, szl. *in*; mefelelő az m fejlődése is. Pl. idg. **tnuū-* 'kifeszített, vékony': ói. *tanūṣ*, gör. *ταύό-γλωσσος*, l. *tenuis*, óír *tana*. — Idg. *sum 'valamelyik': ói. *sama-*, gör. *ἀμό-*, g. *suma-* (Brugmann I, 193. 195.)

A sonantikus r fejlődése: ói. *ur*, *ir*, örm. *ar*, gör. *ap*, ital. *or*,

kelta *ar*, germ. *ur*, balti *ir*, ószl. *ir*; analog az *l* elváltozása. Pl. idg. *arrús 'nehéz': ói. *gurúš*, gör. *βαρός*, g. *kaúrus*. — Az idg. *tel-gy.* mellékalakja *tll-*: ói. *tulā-* 'mérleg', gör. *τάλας*, ó-lat. *tulō*, g. *pula*, ószl. *tīlo*. (Brugmann I, 229. 231.)

A szótagképző nasalisoknak és liquidáknak az imént vázolt elméletét, nem sokkal azután, hogy megokolták és kifejtették, egészben és részeiben több oldalról megtámadták. A *liquida sonans*-t némileg támogatta az ói. *r*-vocalis tekintélye, de a *nasalis sonans* csak nehezen tudott magának elismerést szerezni. Azonkívül a *sonans*-hangok előtt álló szótagképző nasalisok és liquidák feltételezése is több oldalról kételkedésre és ellenzésre talált. Így Paul (*Beiträge* VI, 110) azt a kétségkívül nyomós argumentumot hozta fel az utóbbiak ellen, hogy ilyen körülmények között a fejlődés végső eredménye vagy egyszerű *consonans* lett volna előző vocalis nélkül (pl. egy idg. *bhronós alakból germ. *branas és nem a tényleg meglévő g. *baürans*), vagy pedig vocalisnak és kettős consonansnak kellett volna előállnia (pl. g. *skulum* helyett *skullum lenne várható). Paul maga nem-sokára visszavonta ugyan emez ellenvetését és feltétlenül elfogadta Brugmann és Osthoff elméletét (*Beiträge* VI, 409.), de a tőle felvetett argumentumokkal később is találkozunk még a *sonans*-theoria elleni iratokban (pl. Kögel *Beitr.* VIII, 111., még legújabbban is Bechtel, *Hauptprobleme* 132. l.). — Heves támadást intézett a szótagképző nasalisok ellen Kögel (*Gegen nasalis sonans*, Paul-Braune-fele *Beiträge* VIII, 102. s k. l.). Sorra veszi Brugmann három főargumentumát s igyekszik őket megczáfolni: az elsőt teljesen a priori-bizonyítéknak mondja s azt vitatja, hogy az idg. gyökerek eredetileg nem egy-, hanem két-szótaguak voltak, tehát nem kellett szükségkép hangtorlódásnak létrejönnie. A másodikkal szemben főképp azt fejtegeti, hogy a *voc.*+*nasalis*-kapcsolatok *physiologiai*lag más természetűek, mint az *ei-*, *eu*-félék. A harmadikra meg azt jegyzi meg, hogy a nasalisos szótagoknak három idg. nyelvben való elváltozása még nem bizonyítja azt, hogy a feltételezett ősnyelvi «*affectio*» éppen *nasalis sonans*-ban állott. Kögel szerint az ősnyelvben egész változatlanul, gyengítetlenül maradt az *en-*, *em*-féle hancsoportok; azok a hangváltozások pedig, a melyeket ezek az árja, görög és germán nyelvekben feltüntetnek, csak az egyes nyelvek életében állottak be, még pedig a hangsúlytalanság következtében.

Más nyelvtudósok viszont elismerik az ily szótagok ősnyelvi gyengülését, de nem fogadják el a tiszta *nasalis sonans*-t illetőleg *liquida sonans*-t, hanem egy oly hangesoportot, a mely egy gyöngé vocalisból + *m*, *n*, *r* vagy *l*-ből áll (*m, *n stb.) Így már Curtius György is helyeselte Brugmann fejtételezéseinek velejét, de a tiszta *sonans* helyett ahhoz a másik felfogáshoz csat-

lakozott, a mely Brugmann régibb tanulmányában is megszólal s a mely szerint ama gyengült hangcsoport egy «irrationalis vocalis»-ból és *n*-ből állott (*Zur Kritik der neuesten Sprachforschung*, 126.)

Ujabban Bechtel Frigyes is az utóbbi felfogásra emlékeztető véleményt fejtett ki. Szerinte az a teljes vocalis, mely az egyes idg. nyelvekben az ily liquidák vagy nasalisok szomszédságában feltűnik, nem a feltételezett szótagképző liquidá vagy nasalis zöngéjéből fejlődött, hanem egy *gyenge vocalis*ből, mely az eredeti vocalis maradványaképen alakult a hangsúlytalan szótagokban. Bechtel szerint tehát az idg. ősnyelv korában ily esetekben nem *m*, *n*, *r*, *l* ejtődött — mint a hogy Brugmann hiszi — hanem *ə + m*, *ə + n*, *ə + r*, *ə + l*. Ennek megbizonyítása czéljából az egyes nyelvek tanúságára hivatkozik, valójában azonban csak a balti-szláv nyelvekből említ némileg nyomós példákat, a melyek amaz *əm*, *ən* stb.-féle hangkapcsolatok mellett bizonyítanak. Majd arra hivatkozik, hogy a sonans-theoria oly ősnyelvi alakokat kénytelen konstruálni, melyeknek ejthetősége nagyon kétséges, mint: *tns*, *pnt*, *qnt*, sőt ilyet is: *rsnbh* (ez utóbbi a szkr. *rśabhā* ,bika' szónak megfelelő ősnyelvi alak lett volna). Brugmann első argumentumával szemben Bechtel is az idg. gyökerek két-szótagú volta mellett nyilatkozik. Egész tarthatatlannak mondja Bechtel a Brugmann feltételezte *hangsúlyos szótagképző nasalisok* hypothesisét. (*Hauptprobleme*, 128. s k. l.)

Legújában Möller (*Zeitschr. f. deutsche Philologie* XXV., 1892, 371. l.) csatlakozott azoknak a nézetéhez, a kik a *sonansok* előtt álló sonantikus nasalisok és liquidák megvoltát tagadják, a *consonansok* előtt álló ilynemű hangokat illetőleg azonban czáfolgatja Bechtel fejtegetéseit és Brugmann felfogását támogatja, nézetem szerint helyesen. Möller Bechtellel szemben ép az egyes idg. nyelvek tanúságait idézi annak bebizonyítására, hogy a szóban lévő esetben a nasalis vagy liquidá mellől teljesen elveszett a vocalis-elem. A germ. **setun*, g. *sibun* régibb idg. **sepm'*-ből keletkezett, ez pedig **septm'*-ből: a *t* itt csakis abban az esetben vesztetett ki, ha az *m* előtt nyoma sem volt semminemű vocalisnak. Vagy az ófn. *scal*-hoz való *solda*, *solta* (úfn. *sollte*) praeteritum alakjából a *k* hang csak egy közvetlenül szomszédos *l* előtt vesztetett el. Möller helyesen mondja, hogy ha Bechtel abszurdumnak tartja a főhangsúlylyal bíró *m*, *n* hangokat, még kényesebb dolog a redukált *ə*-vocalist hangsúlyosnak képzélni, ennek a hangsúly következtében egész határozott színezetű vocalissá kellett volna válnia, a mely aztán nem fejlődhetett volna oly különféleképen, mint a hogy azt az egyes idg. nyelvekben látjuk. A Möller említette okok mellett, úgy hiszem, az is figyelemre méltó, hogy a vocalisoknak és liquidáknak, illetőleg nasalisoknak, látszólagos helycseréje — v. ö. az ói. *nas*-névmási alak mellett a

g. ófn. *uns*-t — sokkal természetesebben magyarázható a nasalis sonans feltételezésével (a példaképen felhozott esetben eredeti *ns-ből, v. ö. Brugmann *Grundriss* II, 814.), mint igazi metathesis avagy prothesis útján (a hogy Bechtel magyarázza id. h. 141. l.).

Ezek után tehát a sonans-elméletet általánosságban éppen nem látjuk megczáfolva, nem főleg azt a részét, mely a consonansok előtt álló szótagképző nasalisokról és liquidákról szól. Inkább szó férhet a más sonansok előtt álló sonantikus liquidáknak és nasalisoknak — a közbenső «átmeneti hanggal» együtt való — feltételezéséhez; e tekintetben azonban a döntést a jövő kutatásra kell bízunk.

*

A nasalisok és liquidák sonantikus értékük mellett előfordulhatnak mint valódi consonansok is. Ily értékükben a mai nyelvtudomány az idg. ősnyelvnek is tulajdonítja őket.

a) A nasalisokra nézve e tekintetben nincs lényeges eltérés a Schleicher felfogásától. Az eltérés főképp az, hogy míg Schleicher csak az *n* és *m* hangokat említi a nasalisok rovatában (162. l.), addig Brugmann — tekintettel arra az explosivhangra, mely a nasalis után következhetik s a melyhez ennek articulatioja is alkalmazkodik — a nasalis-hangoknak ezt a sorát állítja fel: labialis *m*, dentalis *n*, palatalis *ñ* (a *k*-hangok előtt) és velaris *ŋ* (a *q*-hangok előtt).

Az idg. nasalisok az egyes nyelvekben alig mentek át nevezetesebb változáson.

Pl. idg. *māter-, ói. *mātā*, örm. *mair*, gör. *μήτηρ*, l. *māter*, óír *māthir*, ófn. *muoter*, litv. *motė*, ószl. *mati*. — Idg. *ghormo-, meleg, ói. *gharmās*, gör. *θερμός* (a tőhangzó itt más fokon áll), l. *formus*, ófn. *warm*. — Idg. *neuos, *neuios 'új', ói. *nāvas*, *nāvya*, gör. *νέος*, l. *novos*, g. *niujis*, litv. *naūjas*, ószl. *novū*. — Idg. *senos 'öreg', ói. *sānas*, gör. *ἔνη*, l. *senex*, óír. *sen*, g. *sinista* (superl.), litv. *senas*, — Idg. *perōqe 'öt', ói. *pānca*, gör. *πέντε*, l. *quinque*, g. *fimf*, litv. *penkš*. (Brugmann I. 164. s k. l.)

b) Ama hangok közül, melyeket a mai phonetika a liquidák rovatába sorol, Schleicher csak az *r* mássalhangzót tulajdonította az idg. ősnyelvnek, míg az *l*-nek ősi voltát tagadta (*Compendium* 11. l.). E felfogásra az a körülmény vezetett, hogy a legrégibb árja nyelvemlékek még csak kis mértékben vagy épen nem ismerik az *l*-t (pl. az *RgVēda* vagy az *Avesta*) s e hang csak idővel kezd terjedni e nyelvágban. A mai nyelvtudomány, mely — a mint az már a vocalismus kérdésénél kitént — eredetileg egységes hangoknak világos okok nélkül való megoszlását nem hajlandó elismerni, természetesen nem fogadhatja el amaz állítólag egységes *r*-mássalhangzónak *r*-rés és *l*-lé való motiválatlan kettéválását sem. Még inkább megingatja eme régi föltevést az a tény, hogy az euró-

pai idg. nyelvek ama két hangot egyező módon különböztetik meg megfelelő szóalakjaiban s e részben még az örmény nyelv is hozzájuk csatlakozik: kétségkívül elég nyomás okok az idg. ősnyelvi *l* mássalhangzó statuálására. Az újabb nézetet támogatja még Fortunatov szabálya, a mely szerint a szanszkritban az *r* + dentalis-kapcsolat változatlan marad, míg a régiebb *l* + dentalis-kapcsolatból elvész az *l*, a dentalis pedig lingualis hanggá válik. — tehát még ott is meg van a nyoma az ősi *l*-nek (Bezenberger-féle *Beiträge* VI, 215.).

A mi azután a consonantikus liquidáknak az egyes nyelvekben való szereplését illeti: az óindben vegyest állanak az *r* és *l* hangok az európai és örmény nyelveknek *r* és *l*-jével szemben, az európai és örmény nyelveken belül azonban legnagyobb-részt egyező a consonansok feltünése.

Példák: idg. *reudh-* gy. ,vörösleni', ói. *rudhírás*, gör. *ερυθρός*, l. *ruber*, óír *ruad*, g. *râuþs*, ószl. *rüdrü*. — Idg. *srey-* gy. ,folyani': ói. *srahati*, gör. *ῥεῖμα*, ófn. *strom*, litv. *sraėti*, ószl. *o-strovü*. (Brugmann I, 211.) — Idg. *leiq-* gy. ,hagyni', ói. *riñakti*, örm. *lk'anem*, gör. *λίγω*, l. *linquō*, óír *lécim*, g. *leihwa*, litv. *lėku*, ószl. *otū-lėkü*. — Idg. *klei-* ,neki támasztani', ói. *cráyati*, gör. *κλίω*, l. *clivos*, g. *hláins*, litv. *sžlaistas* (Brugmann I. 212.)

(Folyt. köv.)

PETZ GEDEON.

«Ősi dicsőségünk» és egyéb légvárak, úgymint: «Turk tantétel», «Kazár tantétel», «Rohonci codex tantétel», «Nemzetiségünk elvei» — írta «Némäti Kálmán, nemzetnevelő» 1892. A szécsényi szolgabíró igazoló jegye szerint, melyet a szerző szintén közöl: «rangja-foglalkozása: tudományos kutató». Két budapesti tanár mellékelte nyilatkozata szerint «Némethy K. második év óta minden . . állástól visszavonultan kizárólag nyelvtudományi tanulmányának csodaszerű nélkülözés között élt». Tehát két tudós jóakarója van, a kik úgy vezetik őt ebben a fényes városban, mint a vak a világtalant, a kik a magyar tudomány székhelyén válllvetve sem tudják megtaláltatni vele a nyelvtudomány ábéczejét, hanem csodaszerű nélkülözések közt ilyen csodabogarakra engedik elfecsérelni a jobb sorsra méltó «nemzetnevelő» munkás életét: «Görög-latin írók *Magi* néven tudományban és erényben előljáró bölcs szerzetet ismertek . . E *Magy* méd néptörzs táladon-neve betűről-betűre összeillik kiejtésében és helyesírásában is nemzeti tulajdonnévünk szótestének első tagjával: azonfelül tökéletesen összeillik eszméjével: mert hisz köztudomás szerint *Magyarázni* szó azonos jelentésű *Értelmezni* szóval; miből következik az egyenlet: *Magy* = *Intelligens*». (4. 5. 1.) «Másfelől *ar* szógyök örmény meg zend nyelven vitéz, hős, erős eszméjét fejezi ki. Innen a görögök hadistenének neve *Ares*, sőt a latin *arma*, *armadia* . . E szerint tudós előljárók (= *Magy*) és vitéztlő nemesség (= *Ar*) páros osztálya alkotta Árpád népét». (9. 1.)

S. Zs.